

Bogoly József Agoston

A reflektált intertextuális olvasásmód kiterjesztése

Karl Mannheim művéről a szövegközöttség és a kánonképződés elméleti nézőpontjából

A bölcelet-, művészet-, művelődés- vagy irodalomtörténet elméleti háttere egymás kölcsönhatásában épül föl, s így természetesen együttesen részesül a humán tudományok metodológiájának önreflexiójából. Az irodalomelmélet, a művészet- és művelődésemélet és a kultúraszociológia filozófiai beágyazottságából következően érdemes – és lehet is – új olvasásmódokat próbára tenni ezeken a területeken. (1)

A tártudományok közül, például a kultúraszociológián belül számos olyan szöveggel találkozunk, amely az irodalmi műként való olvasás lehetőségét is magában hordozza. Gondolok itt – többek között – *Georg Simmel*, *Max Scheler*, *Alfred Weber*, *Popper Leó*, *Mannheim Károly*, *Oswald Spengler* bölceleti alapozású kultúraszociológiai műveire vagy *Johan Huizinga* kultúrfilozófiai, történeti főművére. (2)

Mannheim Károly korai munkáinak újraolvasása, értelmezése így módon egy irodalomelméleti jelenségkör tártudományi kiterjesztését, a reflektált intertextuális olvasásmód alkalmazását teszi indokolttá. A tudományos szövegek értelmezésében az újraolvasás azért is fontos, mert így tudjuk figyelemmel kísérni a szakszókincs folyton pusztuló/újuló állományának létmódját.

Miközben Mannheim előföltevés-rendszereinek szabályai szerint választja ki kérdésirányait, egy új diszciplínának tűnő narratívát hoz létre. Az intertextuális olvasásmódnak egyáltalán nem ellenálló elméletgeneráló képzelőerejével meg is teremti tárgyának szövegkorpuszát, a tudásszociológiát mint nyitott szerkezetet. (3)

E tárgyterület körén belül aztán a történeti létezés szociokulturális konfigurációinak elemzése során a szellemtörténeti módszer kibővítésével, a további ideológiai implikációk irányában kompetenciát fejlesztő kultúraszociológia kiépítéséhez kezd hozzá.

Valamit persze a kor társadalomtudósaihoz hasonlóan ő is csak érintett és elhanyagolt elemzése során. Ez pedig a nyelv problémája. A szakirodalmi beszédmód diszkurzív logikája a nyelvvel való összefonódásban levő értelemstabilizációkon keresztül épül föl. Ezért a nyelv diskurzuselemzési lehetőségét elszalasztani nem kis hátránnyal jár, főleg akkor, ha már a fogalomalkotás, a nyelv szerepe a konjunktív megismerés leírásában fölsimertté vált (vö. Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*. Bp. 1995, 215–224. old.). (4)

Mannheim elméleti álláspontjának kidolgozása idején, a számára teoretikus kiindulást biztosító és elméletalkotó képzelőerőt működtető, továbbfejlesztésre sarkalló klasszikus ismeretelméleti kánonok problematikájában a nyelv szerepét nem ismerték föl, illetve nem kezelték centrálisan.

Ennek ellenére azért korábról *Humboldt* nyelvfölfogása, majd *Brentano* („inexistentia intentionalis”) és *Husserl* intencionalitás fogalma, *Frege* munkásságának és a Bécsi Kör neopozitivizmusának vonatkozó része kielégítő kapaszkodót nyújtott annak számára is, aki csak a közép-európai német kánonok felől közelített. Még ha francia, orosz, cseh, lengyel és angolszász kánonok esetében a nyelv szerepének fölsimítése szempontjából sokkal ked-

vezőbb is volt a helyzet. A *Ferdinand de Saussure* utáni igazi fordulatot *Ludwig Wittgenstein*, majd *Martin Heidegger* korai (*Sein und Zeit*), és főleg kései műveinek nyelvszemlélete hozta meg. (5)

Mannheim Károly korai kultúraszociológiai műveiben a premodern kultúrafilozófiai alaktan megújítására tett kísérletet a rendszerelméleti diskurzus narratívájában. Azonban magát a diskurzust, azaz annak nyelvét nem tette vizsgálat tárgyává. Az ismeretelmélet volt pályakezdésének egyik vezető bölcséleti szakága. Szerteágazó módon a rendszerelméleti gondolkodás több tudományterületet is áthatott.

A nyelvjátékok grammatikájának szabályfölismerésein keresztül, később Wittgenstein nyomán a nyelv transzcendentális kritikája felé mozdultak el a kutatások. A hetvenes évek megértő szociológiája e fölismerést kamatoztatva a szimbólumok által irányított kommunikációs folyamatok interszubjektivitását tárta föl. Jó példa erre *Jürgen Habermas* kommunikatív cselekvéelmélete. (6)

Tegyük föl a kérdést, milyen tudományelmélet-történeti paradigmák között, hol feszül az az intertextuális háló, amellyel a Mannheim-féle problematika befogható és kiemelhető? A keresendő paradigmák milyen szisztematikát rajzolnak ki, milyen ezek „mélyszerkezete” és perspektívája?

Thomas Kuhn fölfogása értelmében, ha megtaláljuk a paradigmákat, akkor azok „min-tákat adnak, melyekből a tudományos kutatás egyes koherens hagyományai erednek”. Az eredmény itt áll előttünk, a paradigmák szétosztva ugyan, de még mindig kellő tömörítettségben, potenciális intertextuális pretextusokként, *Kant, Spencer, Rickert, Windelband, Dilthey, Simmel, Riegl, Cassirer, Lask, Zalai, Meinong, Husserl, M. Weber, Lukács, Troeltsch, A. Weber, M. Scheler* műveiben mint kánonképző szövegüniverzumokban találhatók. (7)

E megjelölés után és e szövegek intertextuális erőterében akár még egy tudatos ironikus (premodern) „visszalépést” alkalmazva, genetikus módon, jól bejáratott narratív struktúrában is elbeszélhető Mannheim pályakezdésének előtörténete. Végző soron alighanem belátható az, hogy minden elbeszélés, minden kijelentés, így az írásbeli megnyilvánulások is, előzetes interpretációt feltételeznek. Szöveget elszigetelt módon nem tudunk olvasni. A hatástörténetileg közvetített értelem alól nem tudjuk kivonni magunkat. (8)

Mannheim a gondolkodás struktúráit vizsgálja, közben önreflexióját tudatosítva és folytonosan értelmezve folytat elméleti kutatást. A modernség korszakában, a húszas–harmincas években saját fölfogását korszerűsíteni igyekezvén a rendszerelméleti diskurzus eredményeit alkalmazza, kutatási metodológiáját „relacionálisizmusnak” nevezi el. (9) „A relacionizmus minden lételem egymásra való vonatkoztatottságát jelenti és az egymást kölcsönösen megalapozó értelemszerűséget egy meghatározott rendszeren belül” (= Mannheim, K.: *Ideologie und Utopie*. Bonn 1930, 41. old.). Fiatal kutatóként még csak egyoldalúan tudja képviselni a kölcsönös értelemszerűség teoretikus igényét. Premodern szemléletformák jegyében, a *Lélek és kultúra* című, 1918-ban megjelent és Lukács György drámaelméleti könyvéről német nyelven a *Logosban* közölt (1920–1921) recenziójában egy, a korszakra jellemző kontextualista tudománymetodológiai elvet érvényesít, egy szokványos szociologikus értelmezést képvisel. Eszerint a *Werk*, a mű, a társadalmi-történelmi háttérrel együtt, annak kontextusában értelmezendő, és maga is e társadalmi világból születik meg, bár attól folyton függetlenedik. Eltávolodik később a premodern fölfogástól, amely Lukács György *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* című korai, szellemtörténeti szociologikus módszert követő tanulmányában is jelen van. (10)

Elméleti értelemben az irodalmi szövegekben foglaltakat fikcionális természetűnek tartjuk. Az alkotó az általa „valóságnak” érzékelt világból szelekció útján bizonyos elemeket kiemel. Ezeket elképzelt sajátosságokkal ruházza föl, egy „másik” világot hoz létre, a szövegét. (11)

A gondolkodás struktúrái című művében Mannheim már a fiatalkorában érvényesített premodern genetikus értelmezési modellt némileg elhagyván, ezt írja a műalkotásról: „A műalkotás, ahogyan tárgyiasítottságában és megformáltságában előttünk áll, eltagadja időbeli genezist és funkcionalitását mind az egyéni, mind a társadalmi életben: ha tartalmaz is kifejezési mozzanatokot, közléseket, vallomásokot, azok nem az egyéni élet funkcióinak számítanak, hanem az ettől a funkcionalitástól eloldozódott mű részei.” (12) Kétségtelen, felemás módon ugyan, de itt már Mannheimnek a premodern kultúrafilozófiai keretek tágítására alkalmazott értelmezésével állunk szemben. Mannheim a premodern kultúrafilozófiai alaktan megújítására tett kísérletet az ismeretelméleti szókincs által befolyásolt rendszerelméleti diskurzus szociológiai szakágának narratívájában. (13)

Mannheim Károly 1947-ben bekövetkezett halála után, kéziratban maradt ránk A gondolkodás struktúrái címet viselő kitűnő munkája, melyet ma is őriz eredeti, nem megszerkesztett formájú gépiratban a Konstanz Egyetem társadalomtudományi archívuma és a Trent University könyvtára. A kéziratanyag könyvvé formálására, szerkesztésére, kiadására David Kettler, Volker Meja és Nico Stehr vállalkozott. (14) A frankfurti Suhrkamp kiadónál 1980-ban jelent meg a kézirat nyomtatásban, Strukturen des Denkens címmel. (15)

Mannheim egykoron (1925-ben) a heidelbergi Karl Rupprecht Egyetem filozófiai karára benyújtott német nyelvű habilitációs dolgozatának magyarra fordított és 1994-ben megjelentetett, A konzervativizmus címet viselő szövege után magyarul ismét életre kelt egy Magyarországon született, világszerte ismert tudós németül írt és külföldi archívumban őrzött kézírata.

A Strukturen des Denkens című kötet és a Konservativismus című német szöveg első német kiadását ugyanaz a szakértői gárda gondozta, rendezte sajtó alá.

Mannheim módszerére jellemző, hogy önmagát is a tárggyal való foglalkozás során átalakulóban, azzal összefonódásban lévőként tételezi. A tudat működésének viszonylatából indul ki és nem a tárgy kizárólagos vizsgálata foglalkoztatja csak. (16)

A Stuttgartban 1931-ben kiadott Handbuch der Soziologie számára már mint tekintélyes szaktudóssal, Mannheimmel készítetik el e tudományterület, a Wissenssoziologie mára már klasszikussá vált szócikkét. A manheimi tudásszociológia pontos, autentikus kifejtését ebben a kézikönyvben találhatja meg az érdeklődő. (17)

A gondolkodás struktúráiról szóló művében Mannheim újraértelmező módon tárja elénk a lezártnak tűnő fogalomértelmezéseket, gondolkodásszerkezeti és gondolkodástörténeti kérdéseket. Még metaforákat is alkalmaz és teszi ezt azzal a tudatossággal, hogy a fogalmi nyelv lehetőségeit kitágítsa. Egyébként pedig mind Simmel és Alfred Weber, mind a Logos című folyóirat szerzői nagy hatással voltak Mannheim tudományos stíluseszmenyének kialakulására. Az esszé műfajának lehetőségeit is kiaknázva bölcséleti, kultúraszociológiai elméletképző gondolkodásának spekulatív erejével elegánsan tud felülemelkedni a kérdések feltevését is olykor már-már akadályozó akadémikus skrupulozitás gondolatki-fejezési korlátain.

A karteziánus kiindulási alapon formálódott, az angol empirizmussal kiegészült nagy európai hagyomány francia, német, osztrák, angol közvetítésén keresztül a budapesti polgári közép- és felső polgári rétegeket is bekapcsolta az intellektuális szakértelmiség

*Mannheim Károly korai
kultúraszociológiai műveiben
a premodern kultúrafilozófiai alaktan
megújítására tett kísérletet a
rendszerelméleti diskurzus
narratívájában. Azonban magát
a diskurzust, azaz annak nyelvét nem
tette vizsgálat tárgyává.
Az ismeretelmélet volt pályakezdésének
egyik vezető bölcséleti szakága.
Szerteágazó módon a rendszerelméleti
gondolkodás több tudományterületet is
áthatott.*

interkulturális érintkezési világába. Ennek magyar és bécsi válfaja még erősen a múlt felé fordította arcát, megőrizni igyekezett a korábbi konzervatív-racionalista mentalitást és mintha részben kissé írtózott is volna a modernizálódás gyors változást igénylő értékszerkezeti következményeitől.

A hazai századvégi emancipált individualizmussal telített hagyományvilágban a pozitívizmus által hosszú időszakon át előkészített világértelmezési stratégiák mentén a természettudományok hatékonyságát megközelíteni óhajtó, és a maguk legitimizációjának megalapozásával küszködő kemény társadalomtudományok önérzete lökészerűen megnövekedett. A társadalomtudományok távolodása a metafizikától, a modernizáció jelenorientáltsága instrumentalizmusa, értékszerkezeti kérdései hirtelen kihívó módon új elvárásai horizontot teremtettek a társadalomtudós számára. (18) Fiatalon olyanok léptek fel a magyar tudományos világban, akik a saját jelenük felől tették fel és értékelték át a korábbi elméleti kérdéseket. E szellemi, mentalitásbeli paradigmaváltás időszakában jelentek meg Budapesten a fizika, a matematika, a filozófia, a művészettörténet, a szociológia nagy, a századelőn pályakezdő, később világhíressé váló kitűnő elméi. (19) Az egykori Budapesten a szociológiai, filozófiai indíttatású, a 19. század utolsó negyedében született nemzedék tagjai közül többen a polgári radikalizmus értékvilágához tartozó folyamatokba illeszkedtek. Mások külön utakon individualitásuk öntörvényűségének kiélésével szentelték életüket a tudománynak. A budapesti polgárság kétnyelvű kultúrája modernizálódott. Mannheim Károly e polgári szellemi hagyomány intermedialitásán keresztül, valamint példaképeinek, *Alexander Bernátnak*, *Lukács Györgynek*, *Pauler Ákosnak*, *Zalai Bélának* közvetett és közvetlen intellektuális útmutatásait komolyan véve, egyéni tudományos ambíciójának céltudatosságával jutott el a funkcionális struktúraelemzés európai hagyományán belül a tudáshoz szociológia rendszerelméleti megalapozásáig. (20)

A korai Mannheim Károly szociológiai életművének arányairól és jellegéről A gondolkodás struktúrái című könyv nyújt rendszeres, körültekintő módon felépített, tagolt képet.

A kultúraszociológiai megismerés sajátosságairól című fejezet felveti a kultúraszociológiának mint tudománynak jelenorientált meghatározottságát. A fogalomalkotás a teoretikus figyelmét elsőrendűen lekötő dolgok osztályába tartozik. A fenomenológia és a rendszerelemzés két nagy iskolájának hagyományára építve Mannheim a kulturális tudat és az életalakítás szociológiai problémakörét vizsgálja. Még Martin Heidegger kiadatlan előadásainak némely gondolati csomópontja is szövegkonstituáló intertextuális helyzetbe kerül nála (vö. az utunkba kerülő dolgok elsajátításáról szóló résszel, = Mannheim Károly: A gondolkodás struktúrái, i. m., 201–213. old.). (21)

Mannheim három nagy világszemléleti formátípust különböztet meg: a felvilágosítót, a romantikust és a dinamikust. A felvilágosító szemléletmód „egy történelmietlen, időtlen tudatból próbálja a kultúrát mint önértéket valamiképp megalapozni”.

A kanti bölcséleten kiteljesedő egyik centrális fölismerése nyomán a következő interpretáció adható: a változás a történetiség fogalmával jellemezhető. Mind a romantikus, mind a dinamikus tudat a múlt felé fordul és a múlt egy bizonyos szakaszát a jelenbe transzponálva próbálja „történelmiként” észlelni. Ami a dinamikus tudat preferált voltát erősíti Mannheim gondolkodásában, az annak szintézist teremtő valósága. Ennek az lehet a magyarázata, hogy „...egyrészt átéli a változást, alakulást, fejlődést, de éppen ezt a mássá válást, a folyamatot mint olyant emeli önértékké”. (22) Nézzünk még egy példát ugyanebből a műből!

Mannheim szerint a modern kultúrafogalom például hat alapvető tényezőtől függ. Értelmezése szerint a kulturális szférák viszonylagosan függetlenek egymástól, de mégis valamifajta egységes keretben lehetséges csak szemlélni őket. A kultúra megjelenési formái – mint történelmi alakzatok – változóak, maga a kultúra kontinuos jelenség. A kultúra mint „műveltségélmény” értelmezendő. Szétválasztandó a kultúra- és a természetfogalom, továbbá: a kultúra társadalmi jelenség. Szisztematikáját ezek alapján vázolja föl Mannheim.

Most vessünk egy pillantást a történetiség változó jellegére, hiszen a mai kor gondolkodási problematikáját erősen érinti a történeti én önmeghatározása, a történelmi képzelőerő kutatása. (23) Mannheim így érvel: „Az egyre erősödő történelmi érzék először a környezetben mobilizált úgymond mindent, rámutatva, hogy semmi sem marad öröktől fogva önmagával azonos, hanem minden – akárcsak a politikai formák, a művészet, a vallás, a tudomány – folytonos változásnak alávetett.”

Az elméleti álláspont és az intertextuális helyek röpké érzékeltetése után most – történeti síkváltást alkalmazva – egy pillanatra tekintsünk be abba a folyamatba, amely intellektuális alakulásának kezdeti magyar szakaszát jellemzi. Annál is inkább érdemes most erre figyelni, mert az említett ismeretelméleti–értékelméleti–szociológiai–tudományelméleti tapasztalat kiépülése a 20. század elejének magyar filozófiai gondolkodását érintő értelmezés nélkül szinte lehetetlen lenne.

Mannheim rendszerelméleti, ismeretelméleti, tudásszociológiai érdeklődése már igen korán, a századelő Budapestjén működő Szellemtudományok Szabadiskolája, illetve a Vasárnap Társaság speciális kutatási területeiből, hatástörténetéből fakadt. Utólag úgy tűnik, tudománytörténeti egyoldalúság lenne feltételeznünk, hogy a neokantiánus értékírány, a szellemtudományos bölcelet (az ismeretelmélet és esztétika) és az elméleti szociológia (a pozitívizmus és a szellemtudományos kultúraszociológia eklektikája) között immáron végleg különbséget téve, illetett volna korán és önkorlátozó módon hagyományosan behatárolható tudományterületet választania. Azonban a helyzet ennél bonyolultabb volt, és ő is kereste a lehetőséget, s a tudományos kérdések nyitottsága kötötte le kutatói, gondolkodói érdeklődését. A rögzített jelentésadást fölfüggesztő attitűd volt a sajátja. (24)

*A Stuttgartban 1931-ben kiadott
Handbuch der Soziologie számára már
mint tekintélyes szaktudóssal,
Mannheimmel készítetik el
a tudományterület,
a Wissenssoziologie mára már
klasszikussá vált szócikkét. A mannheimi
tudásszociológia pontos, autentikus
kifejtését ebben
a kézikönyvben találhatja meg
az érdeklődő.*

A két, egymást éppen nehezen egyeztethető mássága alapján kitüntető mentalitásvilág, a neokantiánus értékébölcelet és a vele nem rokon pozitívisztikus elméletek szociológiai, kultúraszociológiai innoválhatósága jelentette az igazi izgalmat és tudományos feladatot az 1893-ban, Budapesten született Mannheim Károly számára. Életpályája bizonyítja, hogy a magyar századelő polgári értelmiségi rétegének szellemi, gondolkodástörténeti problémavilága jól bekapcsolható volt az első világháború utáni németországi, majd a harmincas évektől az angliai és USA-beli társadalomtudományi problémák értelmezői közösségeinek világába. (25)

Gondolkodói pályakezdése időszakában, budapesti évei alatt Alexander Bernát neokantianizmusa, ismerettani érdeklődése, Zalai Béla rendszerelméleti kiindulást nyújtó „pretextusa”, jelentős tanulmányai, Pauler Ákos apriorisztikus „tisza logikája”, ismeretelméleti redukcionizmusa, Lukács György drámaelmélete adott kifejezett inspirációt számára. Az osztrák *Bolzano*, *Brentano*, majd berlini tanulmányútja során *Simmel*, *Riehl*, *Husserl*, *Cassirer* műveit ismerte meg jobban. Például olvasójukként és szerzőjüként kísérté figyelemmel a *Logos* című német, és a *Szellem*, valamint az *Athenaeum* című magyar bölceleti folyóiratokat is. Heidelbergi tartózkodása idején pedig *Max Weber* volt rá hatással. Később német társadalomtudományi folyóiratokban jelentette meg írásait. (26)

Korábban Budapesten, ifjúkori pályaművében a 19. század utolsó harmadának pozitívisztikus felfogású szerzőit is tanulmányozta. *Dosztojevszkij*, *Kierkegaard*, *M.*

Scheler, Freud, Troeltsch értékvilága, tudományos mentalitása Mannheim kultúrafilozófiját, gondolkodását főleg a konfliktusok értelmezésére és az értékválságra érzékeny kultúraszociológiai, történelmi elemzési eljárások kidolgozása terén diszpozicionális módon befolyásolta. A marxi kérdésfeltevések közül az ún. hamis tudat szerkezetére vonatkozó leírások, valamint az ideológia és az utópia kérdéskörei voltak számára fontosak. E szellemiségtől azonban fokozatosan, főleg életének második felében alaposan eltért. A marxi főmű szerkezetelemzései erősítették őt saját, ettől eltérő, szociológiai természetű, alapvető belátásainak és előfeltevéseinek kialakításában.

Az ideológia és utópia problémája, az elitelméletek, „a lebegő értelmiség” fogalma, a kapitalista versenyszemélyiség individualitásának leírása, a modern nacionalizmus, az értelmiség, az emancipált individuum, a partikuláris, az inkluzív és az exkluzív értékek világa, az érték szerkezeti problémák társadalmi kivetülése, a konzervatív gondolkodás alakítása, az ókonzervatív gondolkodási szerkezetek társadalmi-történelmi, érték szerkezeti-szociológiai beágyazódása foglalkoztatja. Ezekben a témákban alkot Mannheim maradandót a szociológiai gondolkodás történetében. A harmincas évek második fele után korábbi liberális szociológiáját átépíti (vö. Mannheim alábbi műveivel: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, 1935; *Freedom, Power and Democratic Planning*, 1950; *Systematic Sociology*, 1958).

A gyakorlati társadalomelmélet vonatkozásában a „kombattáns demokrácia” koncepcióját állítja föl az általa túlságosan szabadosnak tartott liberális demokráciával szemben, s az értelmiségi elitre támaszkodó demokráciában tud csak bízni. A második világháború után Angliában látja kibontakozni a fölfogásának leginkább megfelelő társadalmi, érték szerkezeti folyamatokat. A „tervezés szabadságáért” küzdő társadalmi technológia nyomán létrejövő jövőképet formálni szándékozó társadalomtudósként a teológusok és szociológusok együttműködését is javasolta már a háború alatt, 1941–1942-ben írt tanulmányában, melyek Angliában 1943-ban jelentek meg könyv formában *Diagnosis of Our Time* címmel. (27)

Tudományelméleti szempontból jogosan merül fel a kérdés: a kezdeti, ifjúkori ismeretelméleti értelmezési eljárások, pozíciók miként tagolódnak be az érett Mannheim tudományos munkáiba?

A poláris ellentétek feltárása, az ellentétpárok időben futó, az életvilágba ágyazott működési elvének elemzése erősen lekötötte kutatói figyelmét és elméletalkotó kreativitásának igazi szellemi szakítópróbáját jelentette. Az ellentétpárok értelmezésében, hűen rendszerelméleti kiindulásához, igyekezett úgy formálni következtetéseit, hogy az értelmezésbe bevont világot egy későbbi, újabb strukturális, egy következő felsőbb hierarchiaszint rendeződési koegzisztenciájába tudja beilleszteni. Az emberi értékcélok elemzésekor például így ír: „Az emberi természetet a maga egészében mindig is az elérni kívánt cél szerkezete fogja meghatározni, mert a célból ered a fonál, amely összeköti viselkedésének teljes láncolatát” (= Mannheim, K.: *Sociology of Knowledge*. London 1952, 258. old.).

Elmélettörténeti értelemben Mannheim eljárása egy fiatalkorában megismert magyar filozófus, Zalai Béla pretextusára épít. A rendszerelméleti gondolkodás egyik első jelentős közvetítője és egykori nagy reménysége, a fiatalon elhunyt Zalai Béla (1882–1915) számára már korán ismertté tette a rendszerelméleti módszer hatékonyságát, miközben megkerülhetetlen példát mutatott e területen A közvetlen tapasztalás összefüggésrendszere, Az etikai rendszerezés, A rendszerek általános elmélete című, több szakterületet is megtermékenyítő tanulmányaival. (28)

Mannheimmel összefüggésben Zalai rendszerelméleti gondolatvilágából itt most négy tanulmányt fontos kiemelni: a Metodológia a szociológiában, A filozófiai rendszerezés problémája, az Etikai rendszerezés és A rendszerek általános elmélete címűt. (29)

Ha a kanonikus értelmezési pozíciók felől nézzük, akkor Zalai művei éppen abban a későbbi, immáron tudománytörténetinek számító látványképződésben nyerik el igazi hatás-történeti jelentőségüket, melyet például Mannheim Károly pályája nemzetközi ismertségében, német és angol nyelven megjelent munkáival bontakoztatott ki.

Ahogy például a fiatal *Hauser Arnold* a művészettörténeti rendszerezés elméletében, az ifjú *Fogarasi Béla* pedig az irodalomtörténet neokantiánus értékelméletében tett kísérletet Zalai eredményeinek alkalmazására, a szerző-funkció megosztására, úgy éppen az e körben erős hatást kifejtő Zalai-féle rendszerelméleti kiindulást próbálta Mannheim Károly és *Szilasi Vilmos* a saját premodern gondolkodásának korrekciójára tett kísérletében megvalósítani. (30)

A reflektált intertextuális olvasásmód a szövegben mozgó eljárás transzhisztorizmusával, a múltból jelenbe, jelenből múltba, szóval ide-oda ingázó teleológiát érvényesítő, a rögzített jelentésadást fölfüggesztő, késleltető kreatív játékaival folyamatosan kielégítő számú új felismerést tud generálni. (31)

A tudásszociológiára, Mannheim fiatalkori kiindulására, műveinek előtörténetére vetetünk a fentiekben néhány pillantást és közben előtörténeti interpretációnk az életművön túli távlatba helyezi A gondolkodás struktúrái címmel kiadott korai kultúraszociológiai munkáját. Hiszen maga Mannheim is – mint elméletalkotó – igen kreatív intertextuális munkát végzett.

Mannheim a historizmus kritikájával is alaposan foglalkozott. (32)

Mindezek alapján érzékelhetővé válik, hogy Mannheim igen erősen integrálódott egy ismeretelméleti, kultúraszociológiai kánon hagyománytörténeti folyamatába.

Integrálódásának első szakaszába nyújtottam betekintést, mintegy ezzel is kivetítve A gondolkodás struktúrái címen megjelent korai kultúraszociológiai szövegei háttérének, pretextusának árnyékrajzolatát, hogy aztán minél kíváncsibban és minél nagyobb kedvvel lássunk hozzá a korai kultúraszociológiai munkákat tartalmazó könyv reflexív intertextuális olvasásához.

Álljon itt befejezésül egy, a mai olvasásmódok előhívását provokáló Mannheim-idézet: „A saját kultúráról és környezetről való reflexió a primitív kultúrákban még a mítosz és a mese. A környezet fejlődésének elbeszélő, mitikus megragadásában meglevő tendenciák később a történetfilozófiában és történettudományban folytatódnak (...) a történetírás mint tudomány megőrzi a világ ábrázolásának és megtapasztalásának alapformáját, az elbeszélését (ami ugyebár idegen történeti képződmények bevonása a saját tapasztalástérbe). ...a történettudományi elbeszélés, legyen mégoly pozitívista, kénytelen továbbra is magára vonatkoztatottan konstruálni az eseményeket (vagyis beépíti magába mindazon mozzanatokat, melyekben a konjunktív tapasztalat perspektivitása megnyilvánul)” (= Mannheim Károly: A gondolkodás struktúrái, i. m., 308. old.).

A reflektált intertextuális olvasásmódok kiterjesztését, tudományelméleti kérdésért csak a hagyományos megértés-aktus problematizálásán keresztül tudjuk belátható távlatba helyezni. Hiszen az „objektív” társadalomtudományi ismeret megszerzésének igényét létrehozó ismeretelméleti célkitűzés az elérhetetlen emberi célok közé tartozónak tűnik. A mai

Az elméleti álláspont és az intertextuális helyek röpke érzékeltetése után most - történeti síkváltást alkalmazva - egy pillanatra tekintsünk be abba a folyamatba, amely intellektuális alakulásának kezdeti magyar szakaszát jellemzi. Annál is inkább érdemes most erre figyelniünk, mert az említett ismeretelméleti-értékelméleti-szociológiai-tudományelméleti tapasztalat kiépülése a 20. század elejének magyar filozófiai gondolkodását érintő értelmezés nélkül szinte lehetetlen lenne.

alakulásfolyamatokat tekintve elmondhatjuk: a kognitívizmus és a tudásszociológia kompetenciája közötti virtuális térben egymással majd dialógusra lépve, de versenyre is kelve, újrarendeződve fejleszt újabb horizontokat a hermeneutikai metatudomány. (33)

Jegyzet

- (1) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban.* = Uő.: „Minta a szőnyegen” *A műértelmezés esélyei.* Bp. 1995, 94–99. old.; ECO, UMBERTO: *A formák és a közlés.* = Uő.: *A nyitott mű.* Bp. 1976, 278–296. old.; ITAMAR EVEN-ZOHAR: *A többrendszerűség elmélete.* Helikon, 1995. 4. sz., 447–450. old.; KÁLMÁN C. GYÖRGY: *A kis népek kánonjainak vizsgálata. Néhány módszertani megjegyzés.* Helikon, 1998. 3. sz., 251–260. old.
- (2) HABERMAS, JÜRGEN: *Filozófia és tudomány mint irodalom? = Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza? A modern esztétikai gondolkodás paradigmái.* Szerkesztette: BACSÓ BÉLA. Bp. 1995, 341–363. old.
- (3) MANNHEIM, KARL.: *Wissenssoziologie.* Szerkesztette: WOLF, KURT H. Neuwid–Berlin, 1964; WESSELY ANNA: *A tudásszociológia mint interpretációelmélet.* Janus, 1986 ősz, 11–35. old.; WHITE, HAYDEN: *A ténybeli ábrázolás fikciói.* Műhely, 1997. 4. sz., 62–69. old.; KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: *Intertextualitás és a szöveg identitása.* = Uő.: *Az olvasás lehetőségei.* Bp. 1997, 5–13. old.
- (4) TOLCSVAY NAGY GÁBOR: *Kognitív grammatika: lehetséges-e új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján?* Alföld, 1995. 2. sz., 107–111. old.; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományait? (Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalomértelmezés.)* = Uő.: *Történetiség, megértés, irodalom.* Bp. 1995–20–24. old.; JAUB, HANS ROBERT: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja.* = Uő.: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Szerkesztette: KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN. Bp. 1997, 45., 52., 71–76. old.; FOUCAULT, MICHEL: *A diskurzus rendje.* Holmi, 1991. 7. sz., 868–889. old.
- (5) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *Az irodalmi mű alakitási hatáselméletéről.* = Uő.: „Minta a szőnyegen”, i. m., 24–66. old.; MERQUIOR, J. G.: *From Prague to Paris. Critique of Structuralist and Post-Structuralist.* London 1986; BOJTÁR ENDRE: *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban.* Bp. 1978.
- (6) Vö. HABERMAS, JÜRGEN: *A metafizika utáni gondolkodás motívumai. A lingvisztikai fordulat.* = *A posztmodern állapot.* Szerkesztette: BUJALOS ISTVÁN. Bp. 1993, 201–208. old.
- (7) GENETTE, GÉRARD: *Transztextualitás.* Helikon, 1996. 82–90. old.; KUHN, THOMAS S.: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Bp. é. n., 72–73. old.
- (8) JENNY, LAURENT: *A forma stratégiája.* Helikon, 1996. 23–50. old.; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Hatástörténet és metahistória. (Hozzáférhető-e a történetiség?)* = Uő.: *Történetiség, megértés, irodalom,* i. m., 82–92. old.
- (9) PAULER ÁKOS: *Relációelmélet.* = Uő.: *Bevezetés a filozófiába.* Bp. é. n., 3. jav., bőv. kiadás, 219–232. old.; SZILASI VILMOS: *A tudati rendszerezés elméletéről.* Bevezetés. Bp. 1919; PEIRCE, C. S.: *Collected Papers.* Tom 3. Cambridge 1931–1958, 361., 465., 467. old.
- (10) NÉMETH G. BÉLA: *Egymást kiegészítve – nem egymás ellen.* = *Az irodalomértés horizontjai. Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával.* Szerkesztette: KABDEBŐ LÓRÁNT–KULCSÁR SZABÓ ERNŐ. Pécs 1995, 13–18. old.
- (11) ISER, WOLFGANG: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie.* Frankfurt/M. 1993.
- (12) KÁLMÁN C. GYÖRGY: *Az irodalomtudományi strukturalizmus és az új szemléletek jelentkezése.* = *A strukturalizmus után.* Szerkesztette: SZILI JÓZSEF. Bp. 1992, 200–203. old.
- (13) MANNHEIM KÁROLY: *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése.* Athenaeum, 1918. 233–247., 315–330. old. Német nyelven: MANNHEIM, KARL: *Die Strukturanalyse der Erkenntnistheorie. Ergänzungshefte der Kant-Studien,* 57 (1922); VERES ANDRÁS: *Irodalomértelmezés és értékorientáció.* = *A strukturalizmus után,* i. m., 258–262. old.; KARÁCSONY ANDRÁS: *Bevezetés a tudásszociológiába.* Bp. 1995, 33–56. old.
- (14) MANNHEIM KÁROLY: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok.* Bp. 1995.
- (15) MANNHEIM, KARL: *Strukturen des Denkens.* Szerkesztette: KETTLER, D.–MEJA, V.–STEHR, N. Frankfurt/M. 1980.
- (16) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Hatástörténet és metahistória. (Hozzáférhető-e a történetiség?)* = *Történetiség, megértés, irodalom,* i. m., 82–91. old.
- (17) *Handwörterbuch der Soziologie.* Szerkesztette: VIERKANDT, ALFRED. Stuttgart 1931.
- (18) NIETZSCHE, FRIEDRICH: *A történelem hasznáról és káráról.* Bp. 1989; SIMMEL, GEORG: *Az individualizmus.* = *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Bp. 1973, 534–542. old.; GÁBOR ÉVA: *Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához.* = *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn.* Szerkesztette: KISS ENDRE–NYIRI JÁNOS KRISTÓF. Bp. 1977, 440–472. old.
- (19) Vö. VAJDA PÁL: *Creative Hungarians in mathematics, astronomy, physics, chemistry, technical sciences and industry. A selected bio-bibliography.* Technikatörténeti Szemle, 11. köt. 1979, 35–74. old.; PRÁGAY DEZSŐ: *Nemzetközileg értékelt híres magyarok.* Iserlohn 1992.

- (20) LENCLUD, GÉRARD: *A funkcionalista perspektíva*. = DESCOLA, PHILIPPE–LENCLUD, GÉRARD–SEVERI, CARLO–TAYLOR, ANNE-CHRISTINE: *A kulturális antropológia eszméi*. Bp. 1993, 85–118. old.; GÁBOR ÉVA: *Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához*. = *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, i. m., 440–472. old.; NYIRI KRISTÓF: *Ausztria és Magyarország. Szociálpszichológiai bevezetés*. = Uő.: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Bp. 1980, 11–34. old.
- (21) HEIDEGGER, MARTIN: *Lét és idő*. Bp. 1989, 182–188., 565–568. old.; GADAMER, HANS GEORG: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Bp. 1984, 209–213., 379. old.; SZONDI, PETER: *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*. Bp. 1996, 74–91. old.; WEIZSÄCKER, VICTOR: *Das Antilogische. Psychologische Forschung*, 3. k., 1923; CHLADENIUS: *Anleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften* (Leipzig, 1742). GELDSETZER, L. (Ed.) Düsseldorf 1969, 185. old.
- (22) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Hermeneutika és irodalomfelfogás*. Kritika, 1990. 11. sz., 10–13. old.
- (23) WHITE, HAYDEN: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore 1973; WHITE, HAYDEN: *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás*. = Uő.: *A történelem terhe*. Bp. 1997, 68–102. old.
- (24) NÉMETH G. BÉLA: *Egymást kiegészítve – nem egymás ellen*. = *Az irodalomértés horizontjai. Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával*, i. m., 12–18. old.
- (25) MANNHEIM, KARL: *Ideologie und Utopie*. Frankfurt/M. 1978; Uő.: *Wissenssoziologie*, i. m.; Uő.: *Strukturen des Denkens*, i. m.; Uő.: *Konservativismus*. Frankfurt/M. 1984; Uő.: *Diagnosis of Our Time*. London 1943; Uő.: *Freedom, Power and Democratic Planning*. New York–Oxford 1950; Uő.: *Man and Society in Age of Reconstruction*. New York 1954; Uő.: *Essay on the Sociology of Knowledge*. London 1952; *Systematic Sociology*. New York 1958.
- (26) Pl. Logos, 9. (1920–1921), *Ergänzungshefte der Kant-Studien*, 57. (1922), *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 50/1. (1922), 52/1. (1924), 53. (1925), 577–652. old., *Jahrbuch für Kunstgeschichte*, I. (XV.), 4(1921–1922), *Jahrbuch für Soziologie*, 2 (1926) 424–440. old.
- (27) KETTLER, DAVID: *Karl Mannheim als Flüchtling und im Exil*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 23., 1981; Uő.: *Sociology of Knowledge and Moral Philosophy: The Place of Traditional Problems in the Formation of Mannheim's Thought*. Political Science Quarterly, 82 (1967/Sept.) 3., 399–426. old.
- (28) ZALAI BÉLA: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*. Szerkesztette: BERÉNYI GÁBOR. Bp. 1984.
- (29) ZALAI BÉLA: *Allgemeine Theorie der Systeme* című, német nyelven írt, 1913–1914-ben keletkezett kéziratát, kanonikus értelemben Szilasi, Mannheim, Hauser, Fogarasi fiataalkori pályaszakaszát meghatározó textusként, a további recepciót a premodern bölcslethez produktívan kivezető metatudományi műként értelmezem, amelynek végső szókincse transzisztorikus módon az ismeretelméleti beszédmód játéktérében érvényesül.
- (30) ZALAI BÉLA: *A filozófiai rendszerezés problémája*. Szellem, 1911. 2. sz., 159–186. old.; MANNHEIM KÁROLY: *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése*. Athenaeum, 1918, 233–247., 315–330. old.; SZILASI VILMOS: *A tudati rendszerezés elméletéről*. Bevezetés. Bp. 1919; HAUSER ARNOLD: *Az esztétikai rendszerezés problémája*. Athenaeum, 1918, 331–357. old.; FOGARASI BÉLA: *Az irodalomtörténet filozófiai problémái*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1915. 9–10. füzet, 712–724. old.
- (31) WAHL, FRANCOIS: *A szöveg mint produktivitás*. Helikon, 1996. 1–2. sz., 10–13. old.; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A szimmetria felbomlása? (A posztmodern intertextualitás kérdéséhez)* = Uő.: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Bp. 1996, 267–277. old.; LUHMANN, NIKLAS: *Soziale Systeme*. Frankfurt/M. 1988, 64–65. old.
- (32) MANNHEIM, KARL: *Historismus*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 52. (1924), I, 1–60. old.
- (33) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. = Uő.: „Minta a szőnyegen”, i. m., 78–80., 87. old.; KÁLMÁN C. GYÖRGY: *Irodalom és rendszerek*. = Uő.: *Te rongyos (elm)élet!* Bp. 1998, 80–200. old.; KERTÉSZ ANDRÁS: *Kognitív metatudomány és irodalomelmélet. Perspektívák és kérdések*. Literatura, 1997. 4. sz., 337–357. old.; SIMON, HERBERT: *Model of Man*. New York 1957; WHITE, HAYDEN: *Az elbeszélés kérdése a mai történelemben*. = Uő.: *A történelem terhe*. Bp. 1997, 143–205. old.; SKJERVHEIM, H.: *Objektivism and the Study of Man*. Inquiry, 17. (1974) 213., 265. old.; *Tudományfilozófia*. Szerkesztette: LAKI JÁNOS. Bp. 1998.